

Dr. Selim Tarlan

Osmanlı tarihinde Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra gelen hükümdarlar arasında en büyüklerinden biri olarak nitelendirilen Sultan II. Mahmut, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının yanı sıra (Vak'a-i Hayriyye) çeşitli alanlarda da batılama hareketlerini başarabilmiş bir padişah'tır. Merkezci bir sistemle idareyi İstanbul'a bağlayan, Harbiye, Tıbbiye gibi çağdaş eğitim kurumlarının açılmasını sağlayan, gerçekleştirdiği kıyafet inkılabıyla topluma kavuk yerine fesi benimseten, setre ve pantolonu kabul ettiren, gazete yayımlatan, saray teşkilatını yenileştiren II. Mahmut 1808 yılında başlayıp otuz bir yıl süren saltanatı sırasında bir dizi dış meseleyle de uğraşmıştır. Bükreş Andlaşması'yla sona eren 1812 Rus Savaşı, iki yıl kadar süren İran Savaşı ve 1821 yılındaki Mora İsyanı'ndan sonra Ruslar 1828 yılında yeniden Osmanlı topraklarına girerek doğuda Erzurum'a, batıda Edirne'ye kadar ilerlemişlerdi. Donanması Navarin'de yok edilmiş, kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın yerine modern ordusunu henüz kuramamış olan Osmanlılar 1829 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığını da içeren Edirne Andlaşması'nı imzalamak, bu arada hayli ağır malî hükümleri de kabul etmek zorunda kalmıştır. Andlaşmaya göre Osmanlı İmparatorluğu'nun 10 Milyon duka altını tutarında savaş tazminatı, ayrıca savaştan zarar görmüş Rus tüccarlarına da 1,5 milyon dukalık ekonomik tazminat ödemesi gerekiyordu. Sonradan Rusya'ya gönderilen bir Osmanlı heyeti savaş tazminatının 7 milyona indirilmesini, bunun da bir kısmının mal olarak ödenmesini sağlamıştır. 1836'da da henüz ödenememiş 3,5 milyon duka altınının yaklaşık yarısı affedilmiş, kalanı da devlet hazinesiyle hazine-i hassadan ve nihayet halktan iane yoluyla toplanarak tediye edilmiştir. Bu arada, Mısır Hidivi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla da uğraşan ordunun ihtiyaçları, Osmanlı Hazinesinin iyice zayıflamasına yol açmıştır. Padişah Abdülmecid 1839 yılında henüz onaltı yaşındayken tahta çıktığında meskûkat o derece bozulmuştu ki, kalpazanların daha ucuza imal ederek piyasaya sürdükleri kalp paralar, devletin bastığı paralardan daha aranır hale gelmişti. Sultan II. Mahmut dönemindeki savaşlar, imparatorluğun büyük miktarlara varan harcamalar yapmasını gerektirmiş, bu harcamalar için de taşıma mekanizmasının sonuna kadar kullanılması zorunda kalmış idi. Avrupa ülkelerinden yeterli miktarda borç para temin edilemeyince de, ilk kez devlet tarafından kağıt para ihracı usulüne başvurulmuştur. Kaime-i Mutebere-i Nakdiye'' adıyla 1840 yılında devlet tarafından tedavüle çıkarılan toplam 160 bin liralık birinci parti kaimeler aslında paradan çok, faiz ge-

tiren hamiline ait ve muayyen müddetli devlet tahvili niteliğindedir. Bunlara "Tanzimat Kaimeleri" de denilmiştir. İlk kaimeler 50, 100, 250, 500 ve 1000 kuruşluk kupürler halinde, büyük boy kâğıtlara, el yazısıyla düzenlenmiştir. Kaimelerin halka altın para yerine verildiği, sekiz yıl sonra bunların altın parayla değiştirileceği ilan edilmiş, ek olarak yüzde 8 oranında faiz ödeneceği devletçe taahhüt olunmuştu. Kaimelerde sıra numarası bulunmadığından piyasaya gerçekte verilmiş olan miktarın tesbit ve kontrolü mümkün olamıyordu. Az masrafla bolca satınalma gücüne kavuşan Osmanlı maliyesinin aynı yıl içinde 400 bin liralık kaime daha ihraç ettiğini görüyoruz. Bu yeni parti kaimeler 50, 100 ve 250 kuruşluk olmak üzere üç ayrı kupür olarak düzenlenmiş idi.

Tedavüle 1843 yılına kadar çıkartılan kaimelerin miktarını belirleyen kayıtların tutulmamış olmasına karşılık, bu kaimeler için harcanan mürekkep ve kâğıdın bedellerine ilişkin ayrıntılı kayıtların mevcudiyeti, yöneticilerin bu alandaki iyi niyetleriyle birlikte tecrübesizliklerini de göstermektedir.

Kaimelerin başlangıçta iç piyasada halktan oldukça ilgi görmüş oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü bir süre sonra kaime sahipleri, faizinden yararlanabilmek için kaimeleri ellerinde bekletip tedavüle çıkarmamaya başladılar. Kupürlerin büyük oluşu da kaime tedavülünü zorlaştıran bir başka nedendi. Kupürlerin 20 ve 10 kuruşluğa kadar indirilmesinin yanı sıra faiz haddinin de yüzde 3'e düşürülmesi, kaime tedavülünü hızlandırıcı iki etken olmuştur.

Kaimelerin tedavülünde karşılaşılan ilk güçlük, bunların ebatlarının büyüklüğünden ileri gelmiş, tedavüle uygun olmayan ebatlar zamanla küçültülmüştür. Yavaş yavaş belirmeye başlayan taklit ve tağyir tehlikesine karşı, faiz haddi ile vadenin kaimelere sabit mürekkeple yazılması, ön yüzüne tuğra ve maliye nazırının mührünün, arka yüzüne de maliye nezaretine ait damganın basılması gibi önlemler geliştirilmiştir.

İlk çıkarılan kaimelerin basit şekilleri, bunların kolaylıkla taklit edilmesine yol açtı. Bunun önlenmesi için, kaimelerin 1842'den itibaren matbaada bastırıldığını ve piyasadaki el yazılı olanların matbaada basılanlarla değiştirildiklerini görüyoruz.

Bu arada çok küçük kupürlü olup adeta ufaklık para değerindeki kaimeler de çıkarılmaya başlanmış, bunların faizleri pek az tuttuğundan, faizsiz tedavül etmeleri kararlaştırılmıştı. Ancak küçük kupürlü kaimeler çabuk el değiştirmeleri nedeniyle süratle yıprandıklarından bunların her yıl yenileri ile değiştirilmeleri yoluna gidilmiş; bu nedenle her yıl biçimleri de değiştirilen küçük kupürlü kaimelerin sahteleriyle mücadele edilmesi daha kolay olmuştur.

Büyük kupürlü kaimelerin ise her altı ayda bir hazine tarafından muayene edilip mühürlenmeleri usulü getirilmişti. Taklit kaimelerin saptanması amacıyla halka ek bir kolaylık olmak üzere, ellerinde şüpheli kaime bulunanların, bunları muayene için ilgili daireye serbestçe götürüp gösterebilmeleri olanağı da sağlanmıştır.

Ayrıca, taşrada sahteleriyle hakikilerinin birbirlerinden ayırdedilebilmeleleri hayli zor olduğundan, kaimelerin para gibi tedavülleri sadece İstanbul'a tahsis olunmuştu.

Getirilen bütün bu önlemlere, idarenin bunca çaba harcamasına rağmen, piyasaya sahte kaime sürülmesine engel olunamamıştır. Türürlü ülkelerin kalpazanları adeta seferber olup, taklidi hem kolay, hem de ucuz kaimeleri

dışarda bastırıp iç piyasaya sokmaktaydılar. Sadece Amerika'da basılmış kaimelerin on iki milyon liradan fazla olduğu ileri sürülür.

Hükümet, kaimelerin dış ödemelerde geçerliliğini sağlama amacıyla Avrupa devletlerine başvurarak, kaimeleri hakiki para olarak kabul etmeleri için kendi tebaalarına emir vermelerini talep ettiyse de, karşılığı bulunmayan kâğıt paraya fazla güvenilemeyeceği cevabıyla karşılaştı. Gerçekten de, kaimeler için kıymetli maden olarak herhangi bir oranda karşılık ayrılmamıştı. Devlet, vergi ve sair hazine alacakları için bu kaimeleri aynen nakit gibi kabul ettiğinden, değerlerini ancak bu şekilde sağlamış oluyordu. Bu nedenle, kaimeler ancak iç piyasada geçerli olduğundan dış piyasadaki ödemelerin eskiden olduğu gibi madeni paralar esası üzerinden yapılması sürdürülmüştür.

5 Ocak 1844 tarihinde *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanan "Usulü Cedide Üzere Tashihi Ayar" kararnamesiyle Osmanlı yönetimi ayarları bozuk madeni paraları disiplin altına almak isterken uzun dönemde kaimeden kurtulmayı da amaçlıyordu. Yeni para sisteminin başarılı olması, eskilerinin piyasadan toplanabilmesine bağlıydı. Gerek ayarı bozuk madeni paraların, gerekse kaimelerin piyasadan çekilebilmeleri ise her şeyden önce sağlıklı bir paranın varlığına bağlıydı. Oysa İmparatorluğun mali durumu böyle bir operasyonu başlatmaya da elverişli değildi. 1847 yılında yazılmış olan bir Meclis-i Valâ tezkeresinden, kaimelerin tedrici usulde itfaya tabi tutulmalarının kararlaştırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için başta saray olmak üzere, devlet yöneticilerinden, tüccar ve emlak sahiplerinden "iane-i umumiyeye" adı altında, bir defaya mahsus olmak üzere bir buçuk milyon lira toplanmıştır. Bir kısım kaimelerin altın para karşılığında piyasadan çekilmesi, taklit kaimelerin de hakikileriyle değiştirilebilmesi amacıyla gerçekleştirilen bu para operasyonunun başarılı olduğu pek söylenemez. Çünkü iane yoluyla sağlanan paraların ancak dörtte bir kadarı piyasadaki kaimelerin imhasını karşılayabilmiştir. Piyasadan toplanan dört yüz bin liralık kaime, Beyazıt meydanında, padişahın huzurunda ve halkın önünde yakılmıştır.

Önceleri değerleri sarraf piyasasında yüzde kırka kadar düşmüş olan kaimelerin devletçe başa baş değerinden ve altın para karşılığı toplanmaya başlanması üzerine değerleri yükselmiş, para operasyonu, Galata sarraflarına önemli kazançlar sağlamıştır.

Kaimelerin tedrici itfası operasyonunu yarıda kesen olay Arabistan isyanıdır. İsyan üzerine, toplanmış olan ianelerin geriye kalan dörtte üçlük kısmının sarf yeri değiştirilmiş ve iane paraları zorunlu olarak askeri harcamalara ayrılmıştır.

Bu durumda hükümet, Galata sarraflarınca kurulmuş bir şirketle anlaşarak, piyasadaki bakiye kaimelerin toplanıp imha edilmesi ve buna karşılık da devletin şirkete borçlanması yolunu seçmiştir. Ancak şirketin henüz faaliyete başladığı bir sırada Osmanlı İmparatorluğu bu kez de Kırım Savaşı'na katılmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ilk dış borçlanmaya Kırım Savaşı sırasında gitmiştir. Kırım Savaşı'na kadar İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na her alandaki ilgisizliğinin, İmparatorluğun Rus istilasıyla birlikte parçalanma tehlikesi göstermesi, dolayısıyla Avrupa'nın politik dengelerinin bozulması olasılığıyla değiştiği görülmektedir. 1854 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu, dış borcu bulunmayan ender devletlerden birisiydi. 1854'de ilk kez

Mısır Cizyesi karşılık gösterilmek suretiyle Fransız Goldschmid ve İngiliz Dent Palmer şirketlerinden alınmış üç milyon sterlin tutarındaki borçla, Kırım Savaşı nedeniyle oluşmuş bütçe açığının ancak bir kısmı karşılanabilmektedir. Açığın kalan kısmı ise "Ordu Kaimesi" adı altında yeni bir para çıkarılması suretiyle kapatılmaya çalışılmıştır.

Ordu Kaimesi, ordu birliklerinin buldukları bölgelerde tedavül etmek üzere bastırılmıştı. Tanzimat kaimelerinin kötü anısı henüz unutulmamış olduğundan, halk, ordu kaimelerine ilgi göstermemiştir. Ayrıca, savaşa İngiltere ve Fransa ile birlikte girildiğinden, her iki ülkeye ait altın paralar da İstanbul piyasasında tedavül etmeye başlamıştır.

Bu nedenlerle ordu kaimelerinin değeri hızla düşmüş ve bunlar sarraflar tarafından yüzde otuz eksikine alınmaya başlamıştı. Hükümet, İstanbul'daki sarraflardan 100 kuruşluk kaime alana ayrıca 10 kuruş da madeni para verdirerek, halkın kaimeye olan talebini yükseltmeye çalışmıştır. Devletin bu tür açık piyasa işlemleriyle ordu kaimelerinin değerini korumaya çalışması başarılı olmuş ve ordu kaimeleri daha sonraları sarraflar tarafından sadece yüzde on eksikine değiştirilmeye başlanmıştır.

Piyasaya hesapsız miktarda sürülmüş olan ordu kaimelerinin itfası sırasında yeterli kaynak sağlayamayan Hazine, bunları vergi alacağı karşılığında kabul ve ele geçirdiklerini imha etmek suretiyle işin üstesinden gelebildi.

Müttefiklerin desteğiyle Kırım Savaşı'nın kazanılmasından sonra Hazine'nin İngiliz piyasalarından sağladığı borç paralarla tanzimat kaimesi sahiplerine, ellerindeki kaimelerin yüzde 40 kadar madeni para ödemiş, kalan yüzde 60'ı karşılığında ise "Estam-ı Cedide" adıyla çıkartılmış devlet tahvilatı verilmiştir. Böylece Hazine, gelirlerinden bir bölümünü Galata sarraflarına kaptırmaktan kurtuluyordu. Hazinesinin kaimeleri vergi ödemelerinde kabul etmesi zorunluluğu hep Hazine aleyhine sonuç vermişti. Vergi mükellefleri kendi vergi borçlarını, Galata sarraflarından ucuza topladıkları kaimelerle ödemek suretiyle devleti vergi kaybına uğrattırırken sarraflar da bu mekanizmadan pay sağlıyorlardı.

Böylece ilk ihdasından ancak 22 yıl geçtikten sonra ilga edilebilen tanzimat kaimelerinin piyasadan çekilebilmesi için Hazinece kaime hamillerine üç milyon Osmanlı altını ile İngiliz ve Fransız lirası, bir milyon lira tutarında Mecidiye ve altı milyon liralık da devlet tahvili verilmiştir. Halk arasında "Konsolid" (Consolide) adıyla tanınan bu yeni devlet tahvilatına başlangıçta gösterilmiş olan ilginin, Konsolidlerin süresinde itfa edilmemeleri sonucu giderek azalmış olduğunu burada belirtelim.

Osmanlıların ikinci kez kaime ihraç etmeleri, halk arasında 93 Harbi diye bilinen 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve yine askeri zorunlarla olmuştur. Sultan Abdülaziz döneminin yöneticileri ise, sadece kâğıt, mürekkep ve baskı giderleriyle Hazineye milyonlar getiren bu gelir kaynağından dikkatsizce yararlanarak, hükümdarın sınırsız israfını adeta teşvik etmişlerdir. Dolmabahçe Sarayı'nın inşa giderleri için Hazine-i Hassa'dan ne kadar harcama yapıldığını soran Padişaha devrin maliye nazırı, bunun "sadece 3500 kuruş" olduğunu söylemiştir. Bu tutar, bastırılan kaimeler için kâğıda ve mürekkebe harcanan miktardır. İhraç olunan bu ikinci parti kaimelerin serüveni de, ayrı bir yazıya konu olabilecek derecede meraklıdır.

Kaynakça

- Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*
- İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası.*
- Ak İktisat Ansiklopedisi
- Yeni Türkiye Ansiklopedisi
- Resimli Tarih Mecmuası